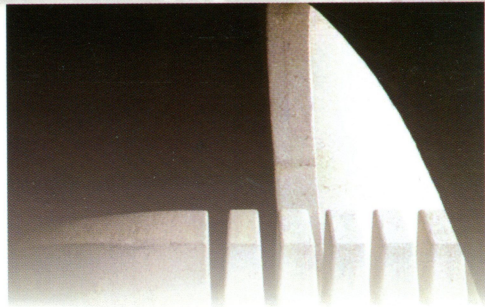
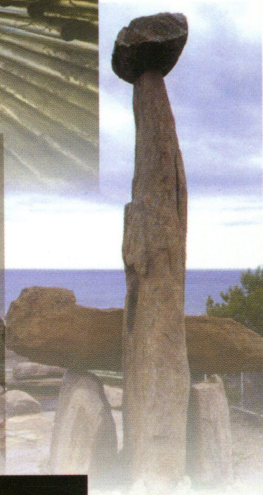
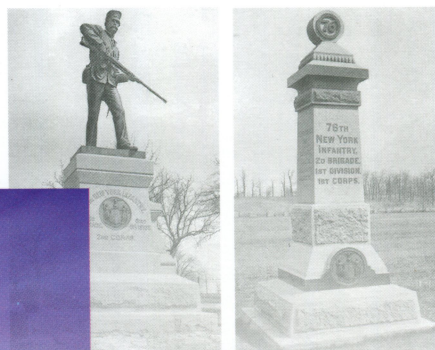

СПОМЕН МЕСТА

ИСТОРИЈА-СЕЋАЊА

зборник

26

ISBN 978-86-7587-053-1

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

Collection of Papers, Volume 26

Commemorative Places – History – Remembrances

Editor in chief:
Dragana Radojičić

Editor:
Aleksandra Pavićević

Editorial board:

Gojko Subotić, Radost Ivanova, Milica Bakić-Hayden, Marina Martinova,
Bojan Žikić, Olga Manojlović Pintar, Eleftherios Alexakis, Gabriela Kilianova,
Ingrid Slavec-Gradišnik, Peter Slavkovsky, Sofija Miloradović, Mladena Prelić,
Jelena Čvorović, Lada Stevanović, Ljiljana Gavrilović, Aleksandra Pavićević

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Gojko Subotić, at 5th
meeting of the Department of Social Sciences SASA, June 30th 2009.

BELGRADE 2009

ISBN 978-86-7587-053-1

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

Зборник 26

Спомен места – историја – сећања

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уредник:

Александра Павићевић

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Радост Иванова, Милица Бакић-Хејден, Марина Мартинова,
Бојан Жикић, Олга Манојловић Пинтар, Елефтериос Алексакис, Габриела
Килианова, Ингрид Славец-Градишник, Петер Славковски, Софија Милорадовић,
Младена Прелић, Јелена Чворовић, Лада Стевановић, Љиљана Гавриловић,
Александра Павићевић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на V седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 30. јуна 2009. године на основу реферата академика
Гојка Суботића

БЕОГРАД 2009

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011-2636-804
eisanu@sanu.ac.rs
www.etno-institut.rs

Рецензенти:
академик Гојко Суботић
др Олга Манојловић Пинтар
др Младена Прелић

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
Јелена Чворовић
Зоран Мидановић
аутори текстова

Коректор:
Марија Ђокић

Техничка припрема:
Љиљана Гавриловић

Корице:
Ирена Степанчић

Штампа:
Академска издања
Београд

Тираж:
500 примерака

Радови сарадника ЕИ САНУ у овом Зборнику су са пројеката: 147020, 147021 и 147023, које у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

Штампање публикације финансирано је из средстава Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

Садржај Summary

Александра Павићевић, <i>Уместо увода: живот прошлог у садашњем</i>	9
---	---

Споменици

Радост Иванова, <i>Паметниците – памет, култ или забрава</i>	15
Radost Ivanova, <i>Monuments – Reminiscence, Cult or Oblivion</i>	21
Тања Лазиић, <i>Споменик краљу Петру I Карађорђевићу</i>	23
Tanja Lazić, <i>A Monument Dedicated to King Petar I Karadjordjevic in Bijeljina, 1937-1993.</i>	35
Макс Бергхолц, <i>Свештеник, спомен плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1961</i>	37
Max Bergholz, <i>A priest, Memorial Stone and Memories on Killed Soldiers in a Village of Serbia</i>	46
Александра Павићевић, <i>Споменици и/или гробови – Сећање на смрт и/или декорација</i>	47
Aleksandra Pavićević, <i>Monuments and/or Graves: Reminiscences of Death or Decoration</i>	60

Спомен паркови, музејски комплекси и целине

Станка Јанева, <i>За паметниците в паркова</i>	63
Stanka Janeva, <i>On Monuments in Parks</i>	74
Драгана Лазаревић Илић, <i>Бранковина, време и људи</i>	75
Dragana Lazarević Ilić, <i>Brankovina, an Era and People</i>	85
Гордана В. Рајић, <i>Руралне целине у ваљевском крају као памћење и сећање</i>	87
Gordana V. Rajić, <i>Rural Entities in Valjevo Region as Recollection and Memory</i>	93
Живка Ромелић, <i>Слободиште – значење и поруке</i>	95
Živka Romelić, <i>Slobodište – Meanings and Messages</i>	100
Лада Стевановић, <i>Реконструкција сећања, конструкција памћења, Кућа цвећа и Музеј историје Југославије</i>	101

Lada Stevanović, <i>Reconstruction of Reminiscence, Construction of Memory. Tito's Memorial House and Historical Museum of Yugoslavia</i>	116
Весна Марјановић, <i>Антропологија историјске стварности у Документационом центру националсоцијалистичке партије у Нирнбергу (Баварска, Немачка)</i>	117
Vesna Marjanović, <i>Anthropology of Historical Reality in Documentation Centre of National-Socialistic Party in Nurnberg, Germany</i>	131
Игор Степанчић, <i>Естетика садржаја историјских чињеница – уметност презентације наслеђа</i>	133
Igor Stepančić, <i>Esthetic Contents in Historical Facts – an Art of Heritage Presentation</i>	140
Секуларни и религијски простор	
Срђан Радовић, <i>Градски простори од места до неместа, и vice versa: случај београдског Старог сајмишта</i>	145
Srđan Radović, <i>City Locations from Place to – No-Place and Vice Versa: a case of the Belgrade's Staro Sajmiste</i>	160
Драгомир Бончић, <i>Поглед на прошлост Београдског универзитета после Другог светског рата – стварање нове традиције</i>	161
Dragomir Bondžić, <i>A Postwar Perception of History of the Belgrade University: Inventing a New Tradition</i>	174
Милина Ивановић-Баришић, <i>Наслеђе Авале</i>	175
Milina Ivanović Barišić, <i>The Heritage of the Avala Mountain</i>	184
Гордана Благојевић, <i>Места ходочашћа: српска војничка гробља у Грчкој</i>	185
Gordana Blagojević, <i>Places of Pilgrimage: Serbian Soldiers' Cemeteries in Greece</i>	189
Ненад Лајбеншпергер, <i>Српство, југословенство и локалпатриотизам приликом подизања спомен костурница на Мачковом камену и у Крупњу</i>	191
Nenad Lajbenšperger, <i>Serbian, Yugoslavian and Local Patriotism during Foundation of Memorial Church in Mackov Kamen and Krupanj</i>	199
Жарко Лековић, <i>Манастири у Дробњаку</i>	201
Žarko Leković, <i>Monasteries in Drobnijak</i>	211

Манифестације

- Дајана Ђедовић, *Знаменито место Тршић као простор одржавања годишњег ритуала евокације – Вукови сабори 70-тих година 20. века, друштвена ситуација и први републички одбор Вукових сабора* 215
- Daјana Ђedović, *The Memorable Location of Trsic: a Space of Annual Ritual of Evocation. Vuk' Assemblies During the 1970's.* 228
- Јована Диковић, *Политичка инструментализација Вукових сабора од 1987. до 2005. године* 231
- Jovana Diković, *Political Instrumentalisation of "Vukovski Sabori" Manifestations from 1987-2005* 249

Хроника

- Срђан Радовић, *Интезивирање делатности и заседање Скупштине Етнолошког и антрополошког друштва Србије* 251

Прикази

- Александра Павићевић, *Незаобилазна литература* 255

Александра Павићевић

Етнографски институт САНУ
aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

Споменици и/или гробови Сећање на смрт или декорација*

На први поглед, и гробови и споменици имају сличну примарну функцију – да живе подсећају на мртве. Познато је да споменици на гробљима, било да се ради о архаичним, каменим крстовима или о модерним хоризонталним или вертикалним мермерним плочама, представљају својеврсну компензацију за покојника, који, посредством спомен-обележја присуствује породичним окупљањима на породичној гробљанској парцели. Ова функција бива нешто трансформисана када је реч о споменицима изложеним у јавним просторима (дакле изван гробаља). Иако по логици ствари подсећају на преминуле, њихово присуство примарно асоцира на идеју, дело и достигнуће личности којој је споменик посвећен. Они, на неки начин, догађај смрти стављају у други план или јој, опет, кроз историјско предање о херојској смрти дотичног, дају нова значења и нови смисао. У раду је дат пресек процеса издвајања смрти из колективних меморијских образаца, који су до почетка 19. века били примарно везани за гробља, цркве и манастире. Са рађањем модерног друштва и буђењем идеје националног препорода, колективно сећање се везује за јавне споменике, док гробља и идеја смрти остају по страни. Крај 20. века представља својеврсну кулминацију овог процеса, оличену у померању и уклањању споменика зарад постављања нових.

Споменици су одувек били начин уобличавања сећања, маркери времена, сепаратори простора, одблесци политичких идеја, учитељи морала и највиших врлина епоха, инструменталне уметничке форме којима је требало зауставити сегмент историје и победити пролазност. Многострукоост њихових значења и функција чини да се они

Кључне речи:

споменици, гробови,
смрт, јавни простор,
гробље

* Рад је резултат истраживања на пројекту 147021, који у целини финансира МНТР РС.

одликују и одређеном врстом *светости* која извире из величине, важности, узвишености и посебности епохе, догађаја или личности о којој сведоче, али и из позиције коју споменик заузима – између прошлости и садашњег тренутка; прошлости која већ по својој природи и објективној несазнатљивости има карактер мистичног, делимично познатог и метафизичког (као уосталом и будућност) и садашњости која је кроз своју призму тумачи. Осим тога, чини ми се да сама чињеница да представљају артифицијелизацију простора, *пресецајући* га и делећи на сфере *унутар* и сфере *изван* њега, сугерише да се ови својеврсни *међашии* језиком антрополошке анализе могу означити као *свети*. О овим одликама споменика сведоче и многи примери праксе везани за јубилеје, прославе и обележавања догађаја који су у посредној или непосредној вези са темом споменика и који често имају мање или више експлицитне елементе религијских светковина.¹ О овоме сведочи и место и улога коју споменик има у свакодневним и посебним тренуцима у животу локалних средина. Тако је, на пример, забележен детаљ из прошлости Краљева у коме се дуго одржавао обичај да се погребна поворка на путу до гробља зауставља испред споменика српском војнику у центру града.² Слични су и примери разних литија које су организоване у Србији током последњих десетак година. Такав је случај са литијама које су кроз државу проносиле икону Богородице Тројеручице и које су се, пролазећи кроз изабрана подручја и градове, заустављале на градским трговима, пред споменицима и сличним местима која представљају врсту „секуларних светиња“.³ У прилог светости споменика иде и чињеница да су они током друге половине 20. века често били и објекат различитих врста и нивоа деструктивног понашања, које се често јавља као друга страна одношења према култу, представљајући његову негативну потврду. Занимљиво је да се у вези са оваквим догађајима у штампи често јављају написи који нас информишу о *скрнављењу* споменика, што је термин који се обично везује за уништавање (религијских) светиња и гробова. Тако неколицина текстова у новинама у последњих пар година доноси вести о *скрнављењу* споменика Бори Станковићу, Ивану Стамболићу, Николи Тесли.⁴

Прво питање на које сам желела да одговорим у овом раду било је надахнуто мојим личним аоцијацијама у вези са споменицима, као и темом смрти којом се бавим већ неко време. Мене споменици некако увек подсећају на смрт. Било да је та смрт садржана у чињеници да оно што је њима приказано припада минулим временима и људима или је садржана у односу

¹ Мирослав Тимотијевић, *Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану*, Годишњак града Београда XLVII–XLVIII, Београд 2000–2001, 187–211.

² Игор Борозан, *Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века*, у: Приватни живот код Срба у 19. веку, прир. Ана Столић, Ненад Махуљевић, Клио, Београд 2006, 889–983.

³ Aleksandra Pavićević, *All Her Travels, The Cult of Theotocos in Serbian Tradition and Nowadays*, у припреми за штампу.

⁴ <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2006/09>; www.b92.net/info/vesti; www.vesti.rs/hronika.

које савремено друштво има према споменицима (приметимо да се у нашој блиској прошлости десио релативно велики број случајева замењивања старих споменика новим, што је сугерисано актуелним политичким стремљењима и идејама,⁵ као и то да су неки споменици потпуно запостављени и заборављени, односно да је њихова функција сведена на декорацију јавног простора), они сведоче о пролазности, па чак и о краткотрајности не само људског живота него и скоро свега што припада људској култури и цивилизацији.

Занимало ме је, дакле, да откријем да ли и на који начин споменици говоре о смрти, односно колико се кроз њих може читати став одређеног друштва према овом вечитом питању и на који начин су те идеје уобличене, материјализоване у споменицима? С друге стране, током истраживања су се отварали различити нивои читања ових окамењених сведочанстава, сугеришући две, чини ми се, кључне групе (антрополошких) проблема и питања: на који начин време/епоха одређује споменике и на који начин споменици сведоче о латентним садржајима времена/епохе. Јер, сложићемо се, не сведоче споменици само о ономе што је у њих уклесано/изливено, него (често и првенствено) и о њиховим *наручиоцима*.

У овом истраживању (које је више размишљање на задату тему, него што претендује на било какве коначне закључке) ограничила сам се на тзв. споменичку скулптуру, односно на споменике личностима и догађајима који се налазе на територији Београда, укључујући и погребне споменике на Новом гробљу.

Почеци споменичке културе код нас везују се за 19. век и буђење идеје националне и државне обнове. Да ли због тога што у времену пре тога није било институција које су могле да иницирају подизање споменика или због тога што није било *идеја* које су споменик заслуживале, нити слободе да се реализују, мада најпре због чињенице да је скулптура била у супротности са канонима православне иконографије, „технике“ колективног меморисања до тада су везиване за цркве, манастире и гробља. Они су били топоси колективног идентитета, места окупљања и посредници између времена и вечности и на колективном и на индивидуалном плану. Због тога не треба да чуди противљење дела србијанске интелектуалне и културне елите на које су наишле прве иницијативе за подизање споменика заслужним појединцима.⁶ Ипак, у овом периоду, тачније 1848. године, подигнут је један од првих националних споменика – Меморијал ослободиоцима Београда 1806. године, а 1882. године и први фигурални споменик – споменик кнезу Михајлу

⁵ Petar Ignja, *Spomenici na točkove*, Nin 31. jul 2003. Наведено према: <http://www.nin.co.yu/2003-08/01/30126.html>; Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodna“ *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945*, Tokovi istorije 1-2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2005, 134-144.

⁶ Мирослав Тимотијевић, *Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, Наслеђе III, Београд 2001, 39.

Обреновићу вајара Енрика Пација. Ови догађаји нису сведочили само о духу модерног времена, почетку секуларизације и променама у односу државе и цркве које су биле видљиве у Србији тог доба, него и о промени односа према смрти, који је умногоме произилазио из претходног. Појава првих споменика најавила је нове методе колективног меморисања, који су сећање измештали са гробља и гробова на споменике, чиме је оно умногоме престајало да буде сећање на смрт, а постајало подсећање на идеју, односно дело које је учињено за добробит нације. Ови споменици, о чијој је улози у стварању и мобилисању нације већ доста писано, представљали су на изванредан начин и почетак инструментализације смрти, процеса који је у једном свом исходишту значио њено заборављање, односно маргинализацију, а у другом формирање читавог реторичко-симболичког система погребног спектакла, који је омогућавао употребу смрти у сврху пропагирања различитих, махом политичких идеја. Овакве спектакле имали смо прилике да пратимо више пута током последњих година.⁷

Занимљиво је да је први споменик, Меморијал ослободиоцима Београда, постао актуелни и јавни „топос националне меморије“ тек када је у оквиру њега подигнут споменик, 1848. године.⁸ Пре тога он је фигурирао само као гробље Карађорђевић сабораца који су сахрањени на месту погибије, које су каменим бележима обележили чланови њихових породица.⁹ Осим што је подизање споменика значило успостављање континуитета са тековинама Првог српског устанка и борбе за националну слободу, постепено претварање гробља у место нове врсте/форме колективног сећања сугерише потребу да се смрт припитоми и ако не да се маргинализује, а онда да се покаже у свом „најпожељнијем“ светлу – као мученичка смрт за добробит нације, која, као таква, измиче заборава. „Кроћење“ смрти видљиво је и у иницијативи, која је пратила подизање споменика, да се читав простор уреди као парк, што је иначе била прихваћена пракса на гробљима у великом броју европских главних градова тог доба.¹⁰

Први споменик који је подигнут независно од гробног места био је споменик кнезу Михајлу Обреновићу на Позоришном тргу, односно данашњем Тргу Републике. Подизање споменика било је резултат вишегодишњих расправа¹¹ око његове форме и места, а практично је представљало завршницу у изградњи митског лика трагично настрадаога

⁷ Овде мислим на сахране бившег премијера Србије Зорана Ђинђића, бившег председника СРЈ, Слободана Милошевића и бившег градоначелника Београда, Ненада Богдановића.

⁸ Мирослав Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806*, Наслеђе V, Београд 2004, 14.

⁹ Исто, 19.

¹⁰ Игор Борозан, н. д., 934.

¹¹ Иницијатива за подизање споменика покренута је одмах након његове погибије 1868, а споменик је открит 1882.

кнеза.¹² Иако је био уважен као дипломата и омиљен у народу, могуће је претпоставити да је његова трагична *кончина* дала посебну тежину његовом *житију*, те да је и одлука о подизању споменика била управо њоме (трагичном кончином) иницирана.

Пошто је национални препород подразумевао инсистирање на вези вере и нације, односно формирање тзв. националних религија, логично је што су и размишљање и однос према споменицима још увек умногоме почивали, барем формално, на хришћанској симболици и на хришћанском схватању смрти. Битна, заправо суштинска разлика била је у схватању есхатона (вечности), који је у случају националних хероја, односно мученика за нацију, био интерпретиран првенствено у хоризонталној равни, као „вечна слава и помен“ од стране потомака.

У вези са подизањем споменика кнезу Михајлу две ствари су занимљиве за визуру овог текста. Прво, међу многим предлозима, један је предвиђао да се кнезу подигну два споменика – спомен-капелица на месту погибије у Кошутњаку и фигурални споменик на главном градском тргу. У идеји меморијалне капелице могу се читати два идеолошка наноса – хришћанска традиција везивања сећања за цркве и задужбине и народна религијска пракса подизања споменика на месту погибије. До остварења ове замисли није дошло. За оновремено схватање смрти, односно њену маргинализацију у меморијским конструктима индикативна је и чињеница да је овај неостварени пројекат, предложен иначе од стране Михајла Микешина, руског уметника, предвиђао „алегоријску представу кнежеве смрти по узору на фунерарну скулптуру“.¹³ Могуће је да се овакво решење показало као неприхватљиво због бојазни да би представа кнежеве смрти у други план ставила његово дело на пољу националне еманципације и самоидентификације. Одбор за подизање споменика кнезу Михајлу није био заинтересован да обележи сам кнежев гроб у београдској Саборној цркви, што је, међутим, учињено 1874. године, али само захваљујући труду кнежеве разведене супруге кнегиње Јулије Хуњади.¹⁴ Тиме је јасно направљена дистинкција између гроба као места приватне, породичне меморије (макар и у јавном простору какав је била црква) и споменика као јавног објекта око кога се градио пожељни колективни меморијски конструкт.

Расправе и предлози за изглед споменика на Тргу републике сугеришу живавост традиције везивања колективне меморије за смрт. Тако је и међу предлозима за фигуралну представу било оних који су почивали на приказивању кнежеве погибије,¹⁵ али је на крају изабран модел којим је кнез

¹² М. Тимотијевић, *Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михајлу М. Обреновићу III*, Наслеђе III, Београд 2002, 45.

¹³ Исто, 47.

¹⁴ Исто, 51.

¹⁵ Исто, 52.

Михајло „постао симболичка фигура у којој се сажимају српка династичка и државна идеологија и исказује њихова легитимност, али и митска фигура која превазилази историјске оквири и прераста у визију будућности нације“.¹⁶

Сам чин откривања споменика имао је карактер религијског ритуала. Након службе у цркви, церемонија је настављена на Позоришном тргу освећењем споменика и говором Стојана Новаковића, тадашњег министра просвете и црквених послова, након чега је уследило одавање војне почести почившем кнезу и певање химне. У наставку су на споменик положени венци, чиме је ритуал, гледано из етнолошке перспективе, добио карактер парастоса или поновног сахрањивања преминулог. С обзиром на даљу судбину споменика, ово потоње се показало као реалност. Судећи по изворима, откривање споменика било је и последњи јавни и масовни ритуал одржан око њега. Услед недостатак цикличног понављања церемоније „подсећања“, као и због политичких промена у Србији, мит о кнезу Михајлу као националном спаситељу и ослободитељу пао је у заборав.¹⁷ Кнез је дефинитивно сахрањен.

Још очигледније него у претходна два случаја, идеја смрти је потискивана из колективног сећања концептом споменика који су крајем 19. и почетком 20. века подизани песницима, тзв. *херојима пера*, чије је стваралаштво давало подстрек буђењу и формирању осећања националне припадности. Наиме, иако је „процес произвођења хероја“ отпочињао свечаном сахраном,¹⁸ а гробови националних хероја су, како пише Тимотијевић, постајали једно од места њихове трајне меморије, подизање споменика изван гробља (као што је то био случај са споменицима Јовану Гавриловићу 1893, Ђури Даничићу 1894, Ђури Јакшићу 1896 и Војиславу Илићу 1904. године, постављеним на Калемегдану), имало је за циљ преусмеравања пажње са смрти (појединца) на живот (националне идеје).

Но, како ови споменици нису ни били „позвани“ да говоре о смрти, наведена Тимотијевићева тврдња некако више стоји опет за меморијале и колективне гробнице, које су већ својом примарном наменом везани за смрт. *Припитомљавање* смрти се у овим случајевима врши методама од којих су неки поменути у вези са Меморијалом ослободиоцима Београда 1806. Подизање централног споменика, који доминира у односу на појединачне гробове, претварање простора у парк или његово ограђивање (као што је случај са војничким гробљима на Новом гробљу, са Гробљем ослободилаца Београда 1944-45. и сл.) јасно одваја смрт од света живих. Најбитније код ових споменичких гробаља јесте, међутим, то што они почивају на идеји тзв. „егземпларне“ смрти (дакле, не на смрти уопште или на смрти обичног човека), која, будући протумачена као мученичка, жртвена смрт за добробит нације, прераста у вечни живот кроз помен и сећање.

¹⁶ Исто, 68.

¹⁷ Исто, 69.

¹⁸ М. Тимотијевић, *Хероизација песника*, 188.

У досадашњем излагању покушали смо да покажемо како је почетак споменичке културе у Србији сугерисао промену односа према смрти, односно, промену схватања значаја и улоге овог догађаја у процесу стварања колективног меморијског конструкта. Да бисмо употпунили слику овог процеса, занимљиво је видети шта се у исто време дешавало са фунералним споменицима на Новом гробљу?¹⁹

До сада је већ наговештено да се у анализи питања која поставља овај рад мора направити дистинкција између споменика и надгробних обележја које је подизала породица покојника и оних чије је подизање иницирано од стране државних/друштвених институција. Ово је посебно битно када је у питању споменичка скулптура на Новом гробљу, за коју су везана имена најзначајнијих вајара који су стварали у Србији крајем 19. и током прве половине 20. века. Споменици на гробовима угледних грађана (трговаца, индустријалаца, државних чиновника) подизале су махом њихове породице. О култури смрти тог времена и овим споменицима који су били њена персонификација доста исцрпно је писао Игор Борозан, тако да се на њима нећу много задржавати. Треба само рећи да су монументалност ових скулптура, њихова уметничка вредност, а свакако и немала цена израде учинили да „гробље постане идентификационо културно поље српске грађанске класе“.²⁰ При томе је целина гробнице (која често изгледа као антички храм у малом) требало да сведочи не само о накнадно створеном, идеализованом лику покојника, него, чак примарно, и о угледу и моћи његове породице.²¹ Но, без обзира на споменике, гробови ових угледних покојника остајали су приватни посед у „јавном домену“ и служили су, осим за репрезентацију породице, и за њено приватно меморисање. Иако звучи парадоксално, чини се да је исто важило и за гробове и споменике оних заслужних грађана који су иницијативом и одлуком државних органа смештени у Алеју великана, оформљену 1922. године.²² На овај део гробља пренети су посмртни остаци великана претходно сахрањених на старом ташмајданском гробљу, а критеријуми који су одлучивали о каснијим сахранама на овом „светом“ месту нису нам познати. Највероватније је да су ове почасте били удостојени они представници српске интелектуалне елите чије је дело оцењено као допринос општем добру нације, али информације о евентуалном телу које је о овоме одлучивало изостају из доступних извора.

¹⁹ Крај 19. и почетак 20. века у Београду били су обележени и пресељавањем ташмајданског гробља са простора око цркве светог Марка у тада још ненасељени део града где се формирало београдско Ново гробље. Селидба је започета 1871, а завршена 1927. године, а новоустановљено гробље прозвано је *Владановац* (по министру здравља Владану Ђорђевићу). Занимљиво је приметити да се град временом ширио према Новом гробљу, па је тај део Београда убрзо постао најближа градска периферија. Више о томе види: Братислава Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд, 1999.

²⁰ И. Борозан, н. д., 952, 953.

²¹ Исто, 953.

²² Б. Костић, н. д., 21.

Установљавањем Алеје великана и подизањем монументалних надгробних споменика држава је дала значај и одавала почаст писцима, песницима и другим уметницима, задужбинарима, научницима, политичарима, али сама Алеја није представљала значајније место колективне меморије и ходочашћа. Разлог за ово вероватно лежи у чињеници да се радило о гробљу, месту које је већ по логици ствари инспирисало контеплативна и тиха расположења, месту које је примарно дефинисано као простор приватног сећања, али и у чињеници да је одређеном броју тих истих великана подизан споменик и ван гробља, дакле у секуларном јавном простору, који се показао као далеко погоднији за обликовање пожељних и у другом правцу надахњујућих модела сећања. Колико је гробље у формирању ових модела сматрано споредним, сведоче и чињенице да је изглед његовог унутрашњег простора стално мењан, гробови су због недостатка простора прекопавани, а у једном таквом подухвату, потпуно лишеном свести о сведочанствима које гробље само по себи садржи, прекопана је и уништена целина позната као дечије гробље.²³ С друге стране, артифицијелизација гробљанског простора вршена је не само подизањем монументалних споменика значајним личностима и догађајима, него и његовим озелењавањем и претварањем у парк. Овај процес је кулминирао 1983. године, када је гробље проглашено спомеником од великог културног значаја и као такво стављено под заштиту државе.²⁴ Постепеним претварањем гробља у споменичку целину, место сећања на смрт претварано је у уметничку галерију под ведрим небом, која је свакако надахњивала одређену врсту контемплације, али је питање на коју тему?!

Војничка гробља и костурнице подигнуте током прве половине 20. века у оквиру Новог гробља подсећали су својим унифицираним формама много више од претходно наведених примера на гробља, конципирана практично по идејном моделу Меморијала ослободиоцима Београда 1806. Сведочећи о битним историјским догађајима и о већ поменутом типу „егземпларне смрти“, ове целине су, међутим, остајале *сакривене* и затворене иза гробљанских зидина, далеко од школских и туристичких екскурзија и осталих облика колективних ходочашћа.

Иако су током читаве друге половине 20. века (у ствари, до 1990. године) у оквиру Новог гробља подизане споменичке целине са прокламованом наменом превазилажења колективног заборавља оних који су свој живот жртвовали ради *живота будућих поколења* (Спомен-гробље жртвама бобмардовања Београда 1941. и 1944, Спомен-гробље бораца у окупираном Београду, Спомен-обележје припадника југословенске војске погинулим у рату или умрлим у логорима Немачке и Италије), њихова судбина је била слична претходним случајевима: далеко су ређе похођена него споменици борцима револуције и самој револуцији ван гробљанског

²³ Олга Манојловић Пинтар, *Смрт и култура сећања*, у: Приватни живот код Срба у 20. веку, ур. Милан Ристовић, Клио, Београд 2007, 908.

²⁴ Б. Костић, н. д., 29.

простора. С друге стране, Гробље ослободилаца Београда, подигнуто преко пута Новог гробља, захваљујући комбиновању реторике егземпларне смрти и реторике посебне споменичке целине (дакле, ван општег гробља), дуго времена било је место колективног „подсећања“. Међутим, чињеница да су овај, као и претходно споменути комплекси у оквиру Новог гробља одолели насиљу формирања нових садржаја колективног памћења, које је започело током деведесетих година 20. века и које је подразумевало „уклањање“ и „сакривање“ дотадашњих меморијских топоса, вероватно се може објаснити не само њиховом *гломазношћу*, него и њиховом суштинском маргиналношћу (географском и симболичком).

Док нам се мисли још крећу у кругу гробља, требало би поменути и Гробље заслужних грађана, установљено 1965. године као посебна целина у оквиру београдског Новог гробља.²⁵ На овом делу гробља су током последњих четрдесетак година на основу препоруке Скупштине града и других релевантних институција сахрањивани уметници, научници, лекари, народни хероји, новинари и уопште интелектуалци који су сматрани битним за културу и углед града и државе. Занимљиво је приметити да се време установљавања ове парцеле поклапа са временом легализације кремирања посмртних остатака у СФРЈ²⁶, па у њој доминира архитектонско решење колумбаријума, који окружују мањи број класичних гробних места. Естетски концепт ове парцеле сугерише да о заслугама *заслужних* није било могуће судити на основу естетике и монументалности њихових *вечних кућа*. Њихова надгробна обележја сада су више говорила о поодмаклом процесу унификације ових меморијских топоса и прокламованом процесу етатизације свих грађана једне социјалистичке државе, који се из сфере живота преносио и на поље смрти. Мермерне плоче, са скоро обавезном назнаком професије покојника, али без епитафа, често и без икаквог религијског или идеолошког обележја, тек са понеким крстом и звездом петокраком, требало је да саме по себи и местом на коме се налазе сведоче о друштвеном и културном значају сахрањених. Оне и јесу сведочиле, само је питање коме? Породицама, које су вероватно налазиле извесну утеху у чињеници да су њихови покојници удостојени вечног почивања на *светом месту*, или заједници која је из њиховог дела могла да учи и да се на њега угледа? Први одговор је далеко извеснији. Чињеница да Гробље заслужних грађана никада није добило значајније место на мапи колективних меморијских топоса града вероватно се може објаснити тиме што у њему нису били сахрањивани значајни политичари и државници тог доба. Занимљиво је приметити и то да потоњи по правилу нису кремирани него сахрањивани, што нас доводи до својеврсног парадокса, али и једног од могућих нивоа читања гробљанске архитектуре.

²⁵ Б. Костић, н. д., 22.

²⁶ Указом о проглашењу Закона о сахрањивању и гробљима из 1961. године у Србији је одобрена кремација, а 1964. на Новом гробљу је подигнут крематоријум. *Службени гласник НРС* бр. 20, Београд 1961, 325-327; Александра Павићевић, *Последња тајна*, у: Приватни живот код Срба у 20. веку, Клио, Београд 2007, 916.

Наиме, већ је поменуто да се установљавање Гробља заслужних грађана поклапа са временом легализације кремације у Србији. Такође, ово је и период у коме поново долази до проблема недостатка гробних места, за који се као једино решење види кремирање посмртних остатака.²⁷ На основу реченог могло би се закључити и то да су заслужни грађани (међу којима је велики број кремираних) својим примером на изванредан начин промовисали спаљивање посмртних остатака, док су првосвештеници атеистичке идеологије, са којом је кремација испрва била повезана, били сахрањивани на традиционалан начин. Кремација се просто није показала као начин сахрањивања који је у довољној мери омогућавао репрезентацију покојника и његове (посмртне) харизме.

Но, иако су народни хероји и политички и културни радници сахрањивани у посебној, њима намењеној алеји, хиперпродукција споменика у јавном простору, ван гробља, која је карактерисала време комунизма, поново је, као и у претходном периоду, маргинализовала улогу смрти у колективном меморијском обрасцу. Инсистирањем на егземплярној смрти, као и апстраховањем идентитета мртвих, сама смрт постала је догађај удаљен од стварности и свакодневице евентуалног посматрача споменика. При томе, индикативно је да су на територији Београда у овом периоду подизани махом споменици личностима, док су споменици догађајима и идејама (углавном борбе и обнове) били лоцирани ван престонице или на њеној периферији.²⁸ За ово време карактеристичан је и један преседан у концепцији споменичке реторике. Ради се, наиме, о споменицима Јосипу Брозу Титу, практично првим у нашој средини који су били посвећени живом човеку.²⁹ Тиме је (ефектом *Великог брата* или пре *Свевидећег ока*) практично хипертрофирана функција споменика као начина подсећања и потврђивања, али и едукације о актуелним друштвеним вредностима и захтевима. Потоњи гроб Јосипа Броза био је логично исходиште оваквог начина размишљања. Кућа цвећа – Титов *вечни дом*, била је један од ретких споменика тог доба који је почивао на огледу смрти, која је, међутим, комбинацијом фараонске и светачке нарације превођена у бесмртност засновану на *светости* покојника и његовог дела. Ипак, не задуго. И овај споменик је врло брзо пао у заборав, да би се тек у новије време поново актуелизовао, само сада у новом контексту и са новим значењима.³⁰

Помена је, у овим оквирима, вредан и гроб/споменик Димитрија Туцовића, подигнут 1947. године на једном од централних градских тргова који је и обележен његовим именом, али је већ дуго времена познатији као трг *Славија*. Пошто је Туцовић погинуо 1914. године, те био сахрањен са осталим српским борцима погинулим у Првом светском рату, његови посмртни остаци

²⁷ ,*Скинута забрана кремирања*, Огањ бр.1, Београд 1974, 11.

²⁸ Антица Павловић, *Јавни споменици на подручју града Београда*, Београд 1962, 1,2.

²⁹ Види: Драгослав Бонцић, текст у овом зборнику.

³⁰ О томе види рад Ладе Стевановић у овом зборнику.

су ексхумирани и пренети у Београд. Не улазећи у битне разлике које су одвајале идеје за које се залагао Димитрије Туцовић и идеје оних који су искористили и присвојили његов углед као једног од значајнијих бораца за социјалистичко устројство државе и друштва, задржаћу се само на географији и архитектури урбане целине у коју је споменик смештен.³¹ Не могу да одговорим на питање колико је Београђана који су свакодневно пролазили преко Славије током педесетих и шездесетих година 20. века било свесно да се у њеном центру налази гроб. Али, сигурна сам да се тај број свакако смањивао како је време одмицало. Разлоге овоме не треба тражити само у чињеници да су у односу на централну личност и живи топос социјалистичке, односно комунистичке меморије и идеологије (Тита) сви други били мање битни и уочљиви. Ширењем града и растом броја становника престонице, Славија је све више добијала имиџ најпрометнијег градског трга. Око њега су свакодневно, „као у неком неразумљивом паганском ритуалу“,³² кружиле колоне аутомобила, чинећи место на коме се налазе споменик и гроб потпуно недоступним. Онај ко би се домогао центра сквера могао је да види да се испод споменика налази и гроб, али то су углавном радиле само политичке делегације приликом обележавања 1. маја, дана међународне солидарности радничке класе. На тај начин је практично само споменик остао видљиви центар кружног тока, док је гроб скоро потпуно заборављен. До подсећања или, пре, упознавања јавности са чињеницом да је на Славији сахрањена једна историјска личност дошло је током првих година трећег миленијума, када су нове градске власти почеле интезивно да раде на преобликовању садржаја на којима почива историја и сећање модерног друштва Србије.

Но, као што би се за време комунизма могло рећи да је било време споменика (и по њиховом броју и по значају који су имали у колективном меморисању), за период од деведесетих година може се рећи супротно. Године 1990. подигнут је на Новом гробљу последњи споменик колективном страдању током Другог светског рата, а затим је наступило време релативно неуобличене споменичке културе, које као да је самом том својом одликом сугерисало силину и дубину наступајућих промена. Изгледа да време транзиционих дешавања, које је практично тада почело, није давало много „политичког материјала“ који би заслужио да буде овековечен. Меморија је везивана за већ постојеће споменике, уколико је уопште везивана за споменике, а процес реактуелизације „традиције“ у националистичком дискурсу све је више сугерисао успостављање селективног (вештачког) континуитета са средњевековном српском државом и традицијом Првог

³¹ Dubravka Stajić, *Istorije socijaldemokratije, Sto godina od osnivanja Socijaldemokratske partije Srbije- tuga i opomena*, Republika – Glasilo gradjanskog samooslobodjanja 314-315, Beograd, 2003. Navodjeno prema elektronskom izdanju na: <http://www.republika.co.yu/314-315/>; Petar Ignja, *Spomenici na točkove*, Nin 31. jul 2003. Наведено према: <http://www.nin.co.yu/2003-08/01/30126.html>

³² Slobodan Kostić, *Seobe Dimitrija Tucovića*, Vreme 656, 31. jul 2003; наведено према: <http://www.vreme.com/cms/view.php>

српског устанка. Занимљиво је, међутим, приметити да се захваљујући овој ситуацији профилисала врста универзалног (националног) наслеђа, које је било материјализовано у споменицима појединцима подигнутим током последње деценије 20. века (споменик Надежди Петровић 1989, Иви Андрићу 1992, Милошу Црњанском 1993, Његошу 1994). Измакавши грубом политичком својатању, непотребној хероизацији и масовном поклоништву, ови споменици су добили шансу да у миру сведоче о делима која надживљавају брементне тренутке историје.

О смрти је током овог периода, интезивније него раније, говорио сам живот. Они појединци који су тада успели да одоле агресији (индустрије) забаве и забораву били су свесни да њихова свакодневица представља једно огољено сведочанство умирања. Рат, страдање, економска и друштвена криза, криминализација друштва, потпуно одсуство емпатије – нису могли бити искупљени подизањем било каквог споменика. За оне друге, међутим, споменик „Били смо само деца“, посвећен деци – жртвама НАТО бомбардовања, подигнут у Ташмајданском парку, био је вероватно довољан дуг „отаџбине“ невиних страдалима. Слично важи и за споменик „Зашто“ радницима РТС-а (у истом парку), погинулим такође током НАТО бомбардовања, око кога се један пут годишње окупљају чланови породица погинулих и представници одређених структура власти. Чињеница да се ови споменици не налазе на мапи битних меморијских топоса града (нема их у интернет презентацијама споменичке архитектуре, нити у београдским туристичким водичима) указује на њихову маргиналност у обрасцима колективног памћења, али и на тренутну неуобличеност тих образаца.

Прве године трећег миленијума донеле су агилнији однос према колективном памћењу, али, може се рећи, у негативном смислу. Жеља за што бржим и неосетнијим заборавом комунистичког наслеђа нашла је свој израз и у интезивном мењању назива београдских улица, школа и јавних институција. Истовремено, градска власт се спремала да неколицину јавних споменика измести са централних градских тргова и улица у неке мање прометне и мање битне делове престонице. Таква је, на пример, била судбина споменика Борису Кидричу, који је из улице кнеза Милоша премештен у предео око Музеја савремене уметности на Ушћу. На његово место је 2004. године постављен споменик кнезу Милошу, односно, реплика споменика „Таковски устанак“ аутора Петра Убавкића из 1900. године.³³ Подизање овог споменика се у актуелном политичком контексту могло тумачити као оживљавање и потврда традиције и опредељења Србије за дипломатско (а не војно) решавања државних проблема, при чему је дипломатска традиција била сажета у лику кнеза Милоша.

Исте године постављена је и спомен-плоча трагично страдалом премијеру Србије Зорану Ђинђићу. Овај споменик је због близине догађаја и

³³ *Boris Kidrič premešten kod Muzeja savremene umetnosti na Ušću*, Kurir 8. septembar 2003, navedeno prema: <http://arhiva.kurir-info.co.yu>

дживљаја, као и због посмртне хероизације покојника имао потенцијал да постане битан топос колективне меморијске матрице, али је по већ поменутом рецепту остао на њеним маргинама. Спомен-плоча је постављена у дворишту зграде владе, на месту недоступном обичном посматрачу и пролазнику. Тако је време сећања на дело и погибију овог политичара и државника сведено на један дан у години, када врата дворишта бивају отворена за јавност.

Инстант сећање за инстант стварност. Тако би се у најкраћем могла дефинисати култура, али и идеологија сећања нашег времена и простора, која, како смо видели, има своје корене у времену рађања модерног српског друштва. У култури сећања смрти има само колико је неизбежно. А када ипак *процури* из затомљених дубина стварности, када је нужно да из приватног прерасте у јавни догађај, онда бива до крајности инструментализована у погребном спектаклу који мобилише нацију, политичке или какве друге истомишљенике. У тој *Вавилонској кули* конструката споменици великим појединцима минулих времена постају декорација јавног простора, неми посматрачи актуелних *великана*, који се још за живота прослављају подизањем банака, мега супермаркета и тржних центара, нудећи „солидну“ компензацију за колективну амнезију.

Но, има ли излаза из лавиринта идеологизације?

Потврдан одговор на ово питање пружа поставка изложбе „Крвава бајка“, у музеју 21. октобар, у Крагујевцу. Иако се налази ван подручја Београда, на које је било ограничено ово излагање, сматрам да заслужује да буде поменута управо зато што почива на покушају представљања смрти без идеолошких и конструктивистичких оптерећења. Изложба је постављена 2003. године и дело је тима стручњака београдског студија за дизајн Блупринт. Користећи говор простора, односно зграду музеја, која је већ сама по себи специфично дело савремене архитектуре, аутори су настојали да снагом чињеница персонализују историјско (и метаисторијско) предање о догађају масовног стрељања Крагујевчана 1941. године.³⁴ Умешном комбинацијом визуелних и аудио средстава и историјског наратива они су успели да установе пут двосмерне комуникације на нивоу личног и индивидуалног – жртва са једне и посетилаца изложбе са друге стране. Акцентујући тако кључног актера културе (и њених конструктора), ова изложба је указала на могући пут деконструкције културних феномена и проналажења основних образаца индивидуалног и колективног меморисања, у којима смрт свакако има значајно место.

Интезитет и начин на који се неко друштво суочава са чињеницом смрти умногоме утиче на избор животних опција припадника тог друштва. Конструктивно сећање на смрт, односно промена значаја смрти у постојећим

³⁴ Више о томе види текст Игора Степанчића у овом зборнику или: Игор Степанчић, *Естетика садржаја историјских чињеница – уметност презентације наслеђа*, Књига апстраката са научне конференције: „Спомен места – историја, сећања, Тршић 2008, 11.

обрасцима памћења јесте једини начин да агресивна и антихумана идеологија потрошње добије реалну и (само) приближно подједнако моћну алтернативу. Ако до тога не дође, односно, ако појединац и његове потребе остану искључиво у служби самообнављања „система“, сасвим је извесно да ће апокалиптични и фантастични призори Хакслијевог *Врлог новог света*, света, у коме су *слике* умирања и смрти у потпуности прогнани у „нигдину“ људске самоће, постати стварност.

Aleksandra Pavićević

Monuments and/or Graves: Reminiscences of Death or Decoration

Monuments always served as means to create memories, markers of time, spatial separators, reflections of political ideas, teachers of morality and the highest values of a given epoch, instrumental artistic forms which were suppose to bring to a standstill a historical segment and win over temporariness.

Key words:

monuments,
graves, death,
public space,
cemetery

This paper will attempt to answer if and in which way monuments testify about death, that is, do they reflect an attitude of a certain society about this eternal issue, and what are the ways and means used so that the ideas became created and materialized in monuments? During my research, I came across several levels of readings of these monumental testimonies, while two came up as special to anthropology: the first issue revolves around ways in which a given time/epoch determines monuments, while the other revolves around ways in which monuments testify about latent contents of a given time/epoch. This is so because monuments do not testify only about what is being incision/made but also on people who ordered them. This research (which is in fact, more of a thinking about the issue than it pretends to provide final conclusions) is limited to so-called monument sculpture, that is, to monuments dedicated to persons and events on the territory of Belgrade, including memorial monuments at Novo Groblje.

Displacement of death from collective memory patterns is presented as a process which corresponds with the development of modern society in Serbia. This multi-layered process speaks about secularization of collective memory and place and role that the phenomena of death had in construction of desirable and mobilizing identity of the nation.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(497)(082)
316.7:725.94(497)(082)

СПОМЕН места - историја - сећања / уредник
Александра Павићевић. - Београд : Етнографски
институт САНУ, 2009 (Београд : Академска издања). -
258 стр. : илустр. ; 24 см. - (Зборник / САНУ,
Етнографски институт ; 26) Радови на срп. и буг. језику.
- Тираж 500. - Стр. 9-11: Уместо увода : живот прошлог
у времену садашњем / Александра Павићевић. -
Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз поједине радове. - Summaries.

ISBN 978-86-7587-053-1

1. Павићевић, Александра [уредник] [аутор додатног
текста]

- а) Споменици културе - Балканске државе - Зборници
- б) Култура сећања - Балканске државе - Зборници

COBISS.SR-ID 168855052